

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀԱԱ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

Մենք մամուլի պատմության մեջ եկեղեցական պարբերականների թիվն այնքան էլ բազմաքանակ չէ, իսկ ահա հայագիտական ու հասարակական որոշակի շեշտադրմամբ լուրջ արժեք ունեցած հանդեսները կարելի է մատնների վրա հաշվել: Այս տեսանկյունից՝ Մայր Աթոռի պաշտոնական ամսագիր «Արարատ»-ը միանշանակ պետք է դիտարկել եւ գնահատել «Բազմավէպ»-ի ու «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի հետ նույնական հարթությունում: Ավելին՝ «Արարատ»-ը, մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը, արեւելահայության շրջանում միակ հայագիտական հանդեսն էր¹, հայագետների կերտման ու դրսեւորման դարբնոցը՝ մշակութային անուրանալի դերակատարմամբ:

Համաշխարհային պատմության մեջ աննախագեպ ցեղասպանության (առնվազն 1890-ական թվականներից) զոհ դարձավ Մերձավոր Արեւելքում քրիստոնեության պատվար շուրջ երկու միլիոն հայություն: Իր ժողովրդի հետ հավասար եւ անբաժան՝ մեծագույն ողբերգությունն ապրեց Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ ծխական քահանայից մինչեւ Հայոց Հայրապետ: Հայ հոգեւորականությունը միաժամանակ եղավ ազգային-ազատագրական պայքարի մասնակից-մաքառողն ու դրա նվիրական աջակիցը, օրինակ ծառայողը, միջազգային դիվանագիտական ատյաններում Հայկական հարցի հետապնդման առաջնորդողը:

Քննարկվող թեման գրեթե հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձվել, անգամ անուշադրության է մատնվել: Գերագույն հոգեւոր խորհրդի անդամ, պրոֆեսոր Ա. Առաքելյանի՝ «Արարատ»-ի 100-ամյակին նվիրված հոդվածում² որեւէ հիշատակում չկա թեմայի վերաբերյալ:

¹ Տե՛ս «Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի», կազմ.՝ Ս. Կոժինյան, Ս. Էջմիածին, 1970:

² Տե՛ս Ա. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, «Արարատ» ամսագիրը, «Էջմիածին», 1968, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 6-14:

Նման լուծվյուն է տիրում նաեւ «Արարատ»-ի 100-ամյակին նվիրված միջոցառումների մասին հաղորդագրության մեջ³:

Միակ բացառությունը Արարատյան թեմի Հայրապետական փոխանորդ Վահան եպս. Տերյանի հոգվածն է⁴, որտեղ ներկայացվել է թեմայի ընդհանուր ակնարկ՝ կարեւոր փաստաթղթերի հիշատակումով: Այդ առումով հատկանշական են Վահան եպս. Տերյանի ուշագրավ եւ դիպուկ հետեւյալ տողերը. «Մկրտիչ Ա. Խրիմյանից սկսած՝ Մայր Աթոռը Ամենայն Հայոց հայրապետների գլխավորությամբ ստանձնում էր արեւմտահայության ապահովության եւ պաշտպանության ղեկավարությունը եւ իր բոլոր միջոցներով հետապնդում Հայկական հարցի խաղաղ լուծումը: Այդ տարիներից «Արարատ» ամսագիրը լայնորեն իր էջերն է տրամադրում Հայկական հարցի վերաբերյալ նյութերի, կաթողիկոսների դիմումների, կոչերի, բողոքների եւ Արեւմտյան Հայաստանից ստացված տխուր լուրերի հրատարակությանը: «Արարատ» ամսագիրը հայրենասիրական խորունկ գիտակցությամբ պաշտպան էր կանգնում արեւմտահայության իրավունքներին եւ պահանջում էր Հայկական հարցի արդար լուծումը: Պետք է երախտագիտությամբ արձանագրել, որ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը համարձակորեն կանգնում էր հայրենասիրական այդ դիրքերի վրա 1895 թ. մինչեւ 1919 թվականը»⁵:

Այսուհանդերձ, փաստենք, որ թեմայի վերաբերյալ «Արարատ»-ի հսկայածավալ ու արժեքավոր նյութերը մասնագիտական շրջանակի կողմից գրեթե չի օգտագործվել: Մինչդեռ դրանց պատմագիտական շրջանառությունն էապես օգտակար կլինի թեմայի առավել ամբողջական պատկերացման ու ընկալման, շատ հարցերի առարկայական պարզաբանման ու համապատասխան սպառիչ տեղեկատվության ստացման համար:

Հաշվի առնելով նշյալ հանգամանքը՝ դեռեւս 2010 թ. հրատարակության պատրաստեցինք «Սուրբ էջմիածինը եւ Հայոց ցեղասպանությունը» ժողովածուն⁶: Այդտեղ ամփոփված են «Արարատ»-ի այն բոլոր նյութերը, որոնք արտացոլում են Մեծ Եղեռնի եւ Հայկական հարցի պատմությունը,

³ Տե՛ս «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակին նվիրված հանդիսություններ Մայր Աթոռում», «էջմիածին», 1968, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 96-102:

⁴ ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐՅԱՆ, «Արարատ»-ը եւ արեւմտահայությունը, «էջմիածին», 1968, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 78-83:

⁵ Անդ, էջ 79:

⁶ Տե՛ս մանրամասն «Սուրբ էջմիածինը եւ Հայոց ցեղասպանությունը», «Արարատ»-ի ժառանգություն, Լ., Ս. էջմիածին, 2010, 736 էջ:

Մայր Աթոռի, Վեհափառ Հայրապետի ու հոգեւորականութեան ցուցաբերած հայրական հոգատար վերաբերմունքը:

Ուսումնասիրողի աշխատանքը դյուրացնելու նպատակով նյութերը թեմատիկ առումով բաժանել էինք 9 մասի՝ 1. Կոնդակներ, 2. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գրադրութիւն, 3. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեութիւն եւ վիճակ, 4. Հայ հոգեւորականների գրութիւններ, 5. Հայ աշխարհիկ վավերագրեր, 6. Օտար աշխարհիկ վավերագրեր, 7. Հոգւածներ, 8. Գրախոսականներ, 9. Հաշիվներ եւ ցուցակներ: Իհարկե, անհնար է ամբողջութեամբ ներկայացնել այդ հսկայածավալ նյութը, եւ այդ պատճառով ընդհանուր գծերով կանդաւադառնանք եւ կգնահատենք:

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելով հայութիւնը եւս ընդգրկվեց համաշխարհային անասելի մատաղացում: Մայր Աթոռն իր առաջնահերթ պարտքը համարեց կատարել ամեն մի հնարավոր քայլ ժողովրդին օգնելու, սատարելու եւ մխիթարելու ուղղությամբ: Եղբայրական օգնութեան քրիստոնեական գործը դարձավ հոգեւորականների սրբազան հայրենասիրական պարտականութիւնը:

Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի (1911–1930 թթ.)⁷ կոնդակներն անմիջական պատկերացում են տալիս հայոց վիճակված ճակատագրի նկատմամբ Վեհափառի հայրապետական սրտացավութեան եւ կեցվածքի մասին: Անշուշտ, հարկ է առանձնացնել «Ս. Էջմիածնի եղբայրական օգնութեան գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողով» ստեղծելու վերաբերյալ 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի կոնդակը, որտեղ անհրաժեշտ էր համարվում քրիստոնեական օգնութեան կազմակերպումը, եւ տրվում էին հրահանգներ⁸:

Այս հանձնաժողովի նախագահ կարգվեց Եփրեմ եպս. Սուբիասյանը, անդամակցեցին Բագրատ եպս. Վարդազարյանը, Մատթեոս եպս. Մատթեոսյանը, Վրթանես եպս. Հակոբյանը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, Բաբկեն վրդ. Աղավելյանը: Վերջինս միաժամանակ նշանակվեց Մայր Աթոռի որբանոցի կառավարիչ: Հետագայում այս հանձնաժողովի նախագահներ եղան Բագրատ եպս. Վարդազարյանը, Գարեգին եպս. Հովսեփյանը, Գեւորգ եպս. Չորեքչյանը, Զավեն եպս. Մահտեսի-Բաբայանը: Նման հանձնաժողովներ ստեղծվեցին ամենուր: Դրանցից հիշատակենք մի քանիսը. Երեւանի թեմում՝ փոխթեմակալ Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի, Նոր

⁷ Տէն մանրամասն «Գեւորգ Ե. Սուրենյանց. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847–1930 թթ.)», Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ Ս. Բէհբուդեան, Երեւան, 2005:

⁸ Տէն «Արարատ», 1915, Ա., էջ 3–5. «Տեղեկագիր եւ հաշիւ Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան յանձնաժողով»-ի գործունեութեան», 1915–1916, Վաղարշապատ, 1917:

Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմում՝ առաջնորդ Ներսէս արքեպս. Խուրավերդյանի, Հին Նախիջեւանի թեմում՝ առաջնորդական փոխանորդ Սիրոն վրդ. Մանվելյանի, Ալեքսանդրապոլի թեմում՝ առաջնորդական փոխանորդ Արտակ վրդ. Սմբատյանի, Ատրպատականի թեմում՝ առաջնորդ Ներսէս եպս. Մելիք-Թանգյանի, Վասպուրականի թեմում՝ առաջնորդ Սահակ արքեպս. Այվազյանի նախագահութեամբ⁹: Այսինքն՝ ամենուր այդ հայրենանվեր գործի գլուխ էին կանգնած հենց հոգեւորականները:

Որպէս այս ամենի տրամաբանական շարունակութիւն՝ Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը 1915 թ. մարտի 21-ին ու հուլիսի 10-ին, 1916 թ. մարտի 22-ին դիմեց հայ հոգեւոր ու աշխարհիկ հաստատութիւններին ներկայացուցիչներին՝ հայրաբար հորդորելով ու կոչ անելով կատարել ամեն հնարավորը՝ օգնելու իրենց արեւմտահայ եղբայրներին¹⁰: Ուշադրութեան արժանի են թուրքերի դեմ մղվող պայքարում ռուսական զորքին անվերապահ աջակցելու մասին 1914 թ. օգոստոսի 5-ի եւ սեպտեմբերի 28-ի կոնդակները¹¹:

Զարաշունչ ապրիլից հետո Հայոց Հայրապետը հոգու պարտք համարեց ժողովրդին առավել համախմբելն ու եղբայրական օգնութեան կազմակերպմանը հատուկ ուշադրութիւն դարձնելը: Տեղին է շեշտել, որ այս գործում առաջնահերթ դերակատարութիւն էր վերապահված հոգեւորականութեանը. հենց նրանցից էր Վեհափառն ակնկալում հայրենասիրութեան ցուցաբերում, որի վկայութիւնն են 1915 թ. հունվարի 12-ի ու նոյեմբերի 24-ի, 1916 թ. մարտի 21-ի կոնդակները¹²:

Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի հայրապետական հորդորին ականջալուր էին աշխարհիկ հիմնարկներն ու գործիչները, որոնց նա նաեւ գոհունակութեան եւ օրհնութեան կոնդակներ էր հղում: Հիշատակենք 1914 թ. մարտի 18-ին Թիֆլիսի Կենտրոնական նպաստամատուց հանձնաժողովը եւ 1916 թ. հուլիսի 25-ին Կովկասում Հայկական բարեգործական ընկերութեան հիմնադիր Բագրատ Նավասարդյանին ուղղված կոնդակները¹³:

Արեւմտահայութեանն օգնութիւն ցուցաբերելու եւ այդ գործում ունեցած ծառայութեան գնահատման եւ օրհնութեան առնչութեամբ նշենք նաեւ օտարազգի գործիչներին հղված կոնդակների մասին. օրինակ՝

⁹ Տէս օրինակ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1254, թ. 59:

¹⁰ Տէս «Արարատ», 1915, Բ.-Գ., էջ 101-103, է.-Լ., էջ 515-518, 1916, Գ.-Դ., էջ 166-170:

¹¹ Տէս «Արարատ», 1914, Ը., էջ 678-679, Ժ., էջ 870-873. ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 1:

¹² Տէս «Արարատ», 1915, Բ.-Գ., էջ 99-100, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 803-806, 1916, Գ.-Դ., էջ 163-166:

¹³ Տէս «Արարատ», 1914, Դ., էջ 291-293, 1916, է.-Լ., էջ 451-454:

1916 թ. ապրիլի 27-ին Զեյմա Բրայսին¹⁴, 1916 թ. մարտի 21-ին ԱՄՆ-ի հոգեւորականութեանը եւ ապրիլի 10-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին¹⁵, 1917 թ. մայիսի 23-ին շվեյցարացի հայասեր Լեոպոլդ Ֆավրին, հունիսի 7-ին եւ 17-ին ֆրանսիացի հայասերներ Անատոլ Ֆրանսին ու Վիկտոր Բերարին¹⁶:

«Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գրագրութեան» մասից հատկապես հիշատակման են արժանի նրանք, որոնք արտացոլում են Մեծ Եղեռնից հետո արեւմտահայերի անասելի վիճակի բարեկամման ու Հայկական հարցի դրական լուծման ուղղութեամբ միջազգային ատյաններում Վեհափառի դիվանագիտական ունակութեանը: Հիշատակենք Գեորգ Ե. Սուրենյանցի գրագրութեանը Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի ղեկավարների հետ¹⁷: Առանձին խումբ է կազմում Ազգային պատվիրակութեան նախագահ Պողոս Նուբարի հետ գրագրութեանը¹⁸:

Հայոց Հայրապետի ուշադրութեան կենտրոնում էր Արեւմտյան Հայաստանում ռուսական բանակի եւ հայ կամավորների ռազմական հաջողութեանները, որի վկայութեանը Վանի, Երզնկայի, Կարինի եւ Տրապիզոնի ազատագրման առիթով նրա գրագրութեանն էր ռուսական ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան հետ¹⁹:

«Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեութեանը եւ վիճակը» մասից առանձնացնենք եկեղեցական գույքի վերադարձման ու դպրոցների վերաբացման մասին պաշտոնական վավերագրերը²⁰, տարբեր տարիներին (նաեւ մինչեւ 1915 թ.) Մայր Աթոռի կողմից որբերի նկատմամբ ցուցաբերված հոգատարութեան վերաբերյալ տեղեկութեանները (հանգանակութեաններ հոգեւորականների շրջանում, «Որբախնամ մարմնի» գործունեութեան), Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան հանձնաժողով»-ի՝

¹⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1916, Ե.-Զ., էջ 313-314, 1917, Ա., էջ 39-44:

¹⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1915, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 842-845, 1916, Թ.-Ժ., էջ 666, 1917, Բ.-Գ., էջ 83-85. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 105, թթ. 12-14:

¹⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1917, Լ., էջ 579-582, 582-585, 585-588:

¹⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1915, Բ.-Գ., էջ 170-177, 1916, Գ.-Դ., էջ 220-221. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 35, գ. 37, թ. 37:

¹⁸ Տե՛ս «Արարատ», 1914, Բ., էջ 121, 1914, Գ., էջ 195-198, 217-219:

¹⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1915, Դ.-Ե., էջ 415-416, 1916, Ա.-Բ., էջ 44-45, Գ.-Դ., էջ 215-218, Է.-Ը., էջ 524-525:

²⁰ Տե՛ս «Բարձրագոյն հրաման հայոց եկեղեցական կալուածների եւ դպրոցների մասին», «Արարատ», 1905, Զ., էջ 585-587. «Եկեղեցուն կալուածքների եւ դրամագլուխների վերադարձման կանոններ», 1905, ԺԲ., էջ 1045-1051:

արեւմտահայ գաղթականներին օգնելու նպատակով համայն հայությանն ուղղված կոչը²¹:

«Հայ հոգեւորականների գրություններ» մասից առանձնացնենք կիլիկիահայության կոտորածների մասին Կիլիկիո կաթողիկոսության²², Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության եւ Ադանայի թեմի օգնության կոչերը²³, որոնք հետազոտողների ուշադրությունից դուրս են մնացել: Նույն հանգամանքը պետք է նշել նաեւ քրդերի հայահալած գործունեության վերաբերյալ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն Տերեղիայանի ու Տարոնի թեմի առաջնորդ Ներսես եպս. Խարախանյանի նամակների առնչությամբ²⁴:

«Հայ աշխարհիկ վավերագրեր» մասի նյութերը բավականին մանրամասն աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում արեւմտահայերի օրհասական վիճակի վերաբերյալ: Հիշատակենք 1895–1896 թթ. կոտորածների մասին վիճակագրական աղյուսակներով տեղեկագրերը²⁵, աշխարհիկ մարմինների օգնության կոչերը²⁶, Պողոս Նուբարի նամակները Հայկական հարցի ճակատագրի վերաբերյալ²⁷, Գեւորգ Ե.-ի կողմից Մուշ ուղարկված հանձնաժողովի զեկուցագիրը²⁸: Եւ կրկին պետք է փաստել, որ այդ նյութերը եւս անհրաժեշտ չափով շրջանառված չեն:

«Օտար աշխարհիկ վավերագրեր» մասում ամփոփված են Արեւմտյան Հայաստանում 1914 թ. բարենորոգումների վերաբերյալ միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերը, որոնց՝ «Արարատ»-ում հրատարակումն իսկ արդեն վկայում է Հայկական հարցի ճակատագրի հանդեպ

²¹ Տէն «Արարատ», 1909, Բ., էջ 136–137, 1915, է.-Ը., էջ 518–520, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 847–849, 1916, Ա.-Բ., էջ 43–44:

²² Տէն «Արարատ», 1908, ԺԱ., էջ 1014–1016. «Տեղեկագիր Կիլիկիոյ որբախնամ կեդրոնական յանձնաժողովի», 1909 օգոստոս 7 - 1910 դեկտեմբեր 31, Կ. Պոլիս, 1911:

²³ Տէն «Արարատ», 1908, ԺԱ., էջ 1018, ԺԲ., էջ 1146–1147, 1909, Ե.-Զ., էջ 525–526, 549–551:

²⁴ Տէն «Արարատ», 1914, Դ., էջ 325–326, Ե., էջ 406–420. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 67, թթ. 11–12:

²⁵ Տէն «Արարատ», 1896, է., էջ 329–334, Ը., էջ 381–384, Թ., էջ 420–424, ԺԱ., էջ 525–530, ԺԲ., էջ 578–586:

²⁶ Տէն «Կոչ Հանգանակիչ մասնաժողովի ի նպաստ Թիւրքական Հայաստանի հայ տառապեալների», «Արարատ», 1908, ԺԱ., էջ 1051–1052. «Պատերազմից վնասուածներին օգնող Կովկասեան կոմիտէի կոչը», 1914, Թ., էջ 860–63:

²⁷ Տէն «Արարատ», 1914, Ե., էջ 404–406, Զ., էջ 505–509. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, թթ. 35–40, 47–49. նաեւ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Հայկական հարցը եւ Պողոս Նուբար Փաշա, Ս. էջմիածին, 1914. Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Գեւորգ Ե. կաթողիկոսի եւ Պողոս Նուբարի նամակագրությունը (1915–1918 թթ.), «էջմիածին», 2013, Դ., էջ 45–59:

²⁸ Տէն «Զեկուցում Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի», «Արարատ», 1916, է.-Ը., էջ 566–586:

Մայր Աթոռի ուղադրության եւ, ինչու չէ, նաեւ այդ գործընթացում ունեցած կարեւոր դերակատարության մասին²⁹:

Ծավալի առումով ամենից մեծը «Հողվածներ» մասն է. այդ հողվածները հրատարակվել են «Տաճկահայք», «Հայկական հարց», «Հայ կեանք եւ եկեղեցի», «Կրօնական-բարոյական», «Մայր Աթոռ» խորագրերի ներքո: Ուղադրավ է, որ մասնավորապէս թարգմանական բազմաթիվ հողվածներ այժմ հասանելի են միայն «Արարատ»-ի շնորհիվ: Դրանցում առկա են արեւմտահայության վարչական, տնտեսական դրության վերաբերյալ տեղեկություններ, աղյուսակներով վիճակագրություն³⁰, կոտորածների³¹, գաղթականների վիճակի բարելավման մասին նյութեր, եւ Հայկական հարցի հայանպաստ կարգավորման հարցում եւրոպական պետությունների անտարբեր քաղաքականության քննադատությունն են Բաբկեն վրդ. Աղավելյանի³², Գյուտ աբդ. Տեր-Ղազարյանի³³, Գեորգ Ալթունյանի³⁴, Ալեքսեյ Զիվելեգովի³⁵ հողվածները: Նորություն են 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Փարիզում Հայկական հարցի առիթով գումարված միջազգային վեհաժողովի³⁶ եւ Ֆրանսիայում ու ԱՄՆ-ում հայանպաստ քարոզչություն³⁷ մասին նյութերը:

²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի բարենորոգումները», «Արարատ», 1914, Բ., էջ 126-129. «Տաճկահայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը», 1914, Գ., էջ 222-226:

³⁰ Տե՛ս «Արեւմտահայերի ազգային եւ վարչական վիճակը», «Արարատ», 1908, Ա., էջ 46-52. «Տաճկահայոց եկեղեցական կալուածներու խնդիրը», 1908, Բ., էջ 223-227, 1912, Բ., էջ 117-121:

³¹ Տե՛ս «Տեղեկատուութիւն Կիլիկիայի հայկական կոտորածների մասին», 1909, Ե.-Զ., էջ 526-538. «Հայկական կոտորածներ», 1916, Ա.-Բ., էջ 87-95, 1916, Ե.-Զ., էջ 366-368:

³² Տե՛ս Բ. Վ. Ա., Թիւրքահայերի թիւն ըստ զանազան վիճակագրութեանց, «Արարատ», 1914, Բ., էջ 129-133. «Տաճկահայոց համերաշխ գործունէութիւնը այժմ աւելի քան անհրաժեշտ է», 1914, Գ., էջ 327-330. «Օգնենք վիրաւոր զինուորներին», 1914, Թ., էջ 778-781. «Յարութեան ժամը», 1914, ԺԱ., էջ 975-978. «Տաճկահայ գաղթականները ռուս-տաճկական պատերազմի ընթացքում», 1915, Բ.-Գ., էջ 138-149. «Տառապանքի երկիրը», 1915, Զ., էջ 441-443. «Մեր որբերը», 1915, Է.-Ը., էջ 544-546: Հատկանշական է, որ նրա խմբագրության օրոք «Արարատ»-ում բացվեց «Հայկական հարց» բաժին. տե՛ս «Արարատ», 1914, Ա., էջ 29-30:

³³ Տե՛ս ԳԻՒՏ ԱՔՅ. ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Սրտացաւ աջակցութեան կարիքը, «Արարատ», 1916, Թ.-Ժ., էջ 674-681. «Մխիթարելու կարիքը», 1916, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 802-804:

³⁴ Տե՛ս Գ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ, Թուրքահայաստանի նոր ճգնաժամը, «Արարատ», 1912, Թ., էջ 795-798. «Հայկական հարցի շուրջ», 1913, Բ.-Գ., էջ 266-272. «Անգլո-գերմանական հակամարտութիւնը եւ հայկական բարենորոգումների դժուարութիւնները», 1913, Ե., էջ 509-518:

³⁵ Տե՛ս Ա. ԶԻՒԵԼԵԳՈՎ, Ռուսաստանը եւ Գերմանիան Հայկական հարցում, «Արարատ», 1914, Բ., էջ 122-125. «Ինքնավար Հայաստանի տերրիտորիան», 1914, ԺԲ., էջ 1085-1090:

³⁶ Տե՛ս «Փարիզի միջազգային վեհաժողովը Հայկական հարցի առթիւ», «Արարատ», 1914, Ա., էջ 31-37. «Պօղոս Նուբար փաշայի զեկուցումը», «Արարատ», 1914, Ա., էջ 42-55:

³⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1916, Ե.-Զ., էջ 368-86, 1917, Ա., էջ 55-62, Բ.-Գ., էջ 119-128:

«Հաշիվներ եւ ցուցակներ» մասն արդեն իսկ հստակ վկայում եւ ապացուցում է Մեծ Եղեռնից հետո արեւմտահայ գաղթականների նկատմամբ Մայր Աթոռի եւ Հայոց կաթողիկոսի հայրական հոգածության մասին: Այսպես՝ դրա վառ օրինակ է Ս. Էջմիածնի Սինոդի, որը տնօրինվում էր Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի կարգադրությամբ, անունով արեւմտահայ գաղթականների օգտին ստացված գումարների հաշիվը, որն ընդգրկում է 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ից մինչեւ 1917 թ. օգոստոսի 31-ը ժամանակաշրջանը³⁸:

Հիշատակենք նաեւ Սալմաստի «Եղբայրական օգնության հանձնաժողով»-ի եւ Ղարաբաղի «Եղբայրական օգնության կանանց կոմիտե»-ի հաշիվները³⁹, Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնության հանձնաժողով»-ի հաշվեկշիռը⁴⁰:

Առանց հուզմունքի հնարավոր չէ ընթերցել Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնության որբանոց»-ում ապաստան գտած գաղթական երեխաների ցուցակը, որն ընդգրկում է 297 հոգի եւ ներկայացնում նրանց անունը, հայրանունը, ազգանունը, ծննդավայրը, տարիքը, սեռը, գրագիտության աստիճանը, ծնողների առկայությունը⁴¹:

Միաժամանակ նշենք, որ առկա են նաեւ այլ նյութեր, որոնք չենք դիտարկում, քանզի հետազայում հրատարակելու ենք առանձին գրքով⁴²:

Մեծ Եղեռնի հետեւանքով հայոց Գողգոթան ամբողջությամբ ապրեց նաեւ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ ավերվեց, այրվեց ավելի քան 2.000 վանք ու եկեղեցի, զոհվեց շուրջ 4.000 հոգեւորական:

³⁸ Տէն Մ. Ն. ԳԵՐԳԵԱՆՅ, Հաշիւ Ս. Էջմիածնի Սինոդի անունով յօգուտ տաճկահայ գաղթականների ստացուած գումարների, «Արարատ», 1915, Զ., էջ 505-512, Թ., էջ 664-667, Ժ., էջ 793-799, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 925-928, 1916, Ա.-Բ., էջ 157-160, Գ.-Դ., էջ 299-302, Ե.-Զ., էջ 442-443, Է.-Ը., էջ 607-608, Թ.-Ժ., էջ 766-767, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 945-946, 1917, Ա., էջ 78-79, Բ.-Գ., էջ 254-255, Դ.-Ե., էջ 397-398, Թ.-ԺԲ., էջ 848-849:

³⁹ Տէն «Արարատ», 1916, Գ.-Դ., էջ 302-304, Ե.-Զ., էջ 439-441:

⁴⁰ Տէն ՎՐԹԱՆԵՍ Մ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ, Հաշուեկշիռ Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան յանձնաժողով»-ի դրամարկղի, աւանդադրամների, շտեմարանի եւ ազարակի, «Արարատ», 1917, Դ.-Ե., Ներդիր:

⁴¹ Տէն «Ցուցակ Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան որբանոց»-ի մէջ ապաստարան գտած տաճկահայ երեխաների (մինչեւ 1916 թ. օգոստոս)», «Արարատ», 1916, Թ.-Ժ., էջ 763-765, 1917, Բ.-Գ., էջ 243-253: Միայն Երեւանի «Եղբայրական օգնության հանձնաժողով»-ի 14 որբանոցում 1916 թ. հունիսի 15-ի դրությամբ խնամվում էր 1145 որբ. տե՛ս նաեւ Գ. ԷԳԻՆԵԱՆ, Գաղթականական որբանոցներ, Թիֆլիս, 1917:

⁴² Տէն Ա. ԱՄՏԻԹԵԱՏՐՈՎ, Հայկական հարցը, «Արարատ», 1905, էջ 1081-1097. Գ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ, Արեւելեան հարցի գլխաւոր էտապները, «Արարատ», 1912, էջ 974-996, 1124-1145. ԲԸՆԷ ԲԻՆՕՆ, Հայերի բնաջնջումը. Գերմանական մեթօդ-թիրաքական գործ, «Արարատ», 1916, էջ 65-86, 233-260:

Ակնհայտ էր այն իրողությունը, որ քանի դեռ եղեռնագործ թուրքը Հայ Եկեղեցուն չէր հարվածել՝ նրա ժողովրդին չէր կարող ոչնչացնել: Այս առնչությամբ մեջբերենք Հակոբ Սիրունու դիպուկ եւ ճշմարտացի վկայությունը. «Մարտիրոսացավ նաեւ Հայ Եկեղեցին: Դահիճը չխնայեց եւ անոր: Ու շատ տրամաբանական էր: Պիտի չկարենար հայությունը խորտակել իսպառ, քանի կանգուն էր Հայ Եկեղեցին.... Հոտը բնաջնջած ատեն, չխնայեց նաեւ հովիվին: Եւ արդարեւ, Հայ Եկեղեցին իր բովանդակ հոգեւորականությունը զոհ տվավ հայաջինջ սարսափներուն: Գավառական թեմերու առաջնորդներեն, առաջնորդական փոխանորդներեն եւ վանահայրերեն սկսյալ մինչեւ գյուղերու համեստ քահանաները երիտասարդ թուրքերու վայրագության զոհ գնացին՝ սպանվելով երբեմն այնպիսի չարչարանքներու եւ խոշտանգումներու տակ, որոնց քով կնսեմանային հին սուրբերու կրած չարչարանքները»⁴³:

Այսուհանդերձ, հայ ժողովուրդը, հավատարիմ իր համամարդկային առաքելությանն ու որդեգրած քրիստոնեական հավատքին, չոչնչացավ, այլ փյունիկին հարանման կրկին վեր հառնեց մոխրակույտից, շարունակեց ապրել, մաքառել ու հարատեւել, ավելին՝ իր նահատակությունը դարձրեց վերածնություն. անասելի Գողգոթայից նորից հարություն առավ եւ իր հավերժի ճանապարհը շարունակեց հայր:

Եզրափակելով՝ եւս մեկ անգամ փաստենք, որ «Արարատ» ամսագրի նյութերը կարեւորագույն սկզբնաղբյուր են Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի համալիր ուսումնասիրության համար:

РЕЗЮМЕ

В истории армянской периодической печати один из журналов, имеющий серьезное арменоведческое и общественное значение, является официальный журнал Первопрестольного Святого Эчмиадзина «Арапат». Его материалы всесторонне отображают историю Геноцида армян и Армянского вопроса, и во всем этом — проявляется заботливое отношение Первопрестольного Святого Эчмиадзина, Католикосов Всех Армян и духовенства.

Материалы представляют следующие тематические части: энциклики, переписка католикосов всех армян, деятельность и положение Первопрестольного

⁴³ Տէս Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Եղեռն մը եւ իր պատմությունը, «Էջմիածին», 1965, Բ.-Գ.-Դ., էջ 25:

Святого Эчмиадзина, переписка армянского духовенства, переписка армянских светских деятелей, переписка зарубежных светских деятелей, статьи, рецензии, счета и списки. В них содержится источниковедческий богатый материал о положении западных армян, геноциде, беженцах, дипломатической судьбе Армянского вопроса.

Данная тема почти никогда не была предметом специального исследования. Колоссальные и ценные материалы «Арарата» о данной тематике исследовательскими кругами почти не были использованы. А историографический оборот этих материалов был бы полезен для более обстоятельного представления и понимания, объективного разъяснения и получения соответствующей исчерпывающей информации о тематике. Несомненно, материалы «Арарата» являются важнейшими источниками для комплексного изучения Геноцида армян и Армянского вопроса.

SUMMARY

“Ararat”, official magazine of the Mother See of Holy Etchmiadzin is one of the most serious Armenological and socially significant publications in the history of Armenian periodicals. The materials of “Ararat” comprehensively reflect the history of the Armenian Genocide and the Armenian Cause, reflecting on the caring attitude of the Mother See of Holy Etchmiadzin, the Catholicoi of All Armenians and the clergy.

The materials are presented in the following thematic sections: 1. Encyclicals, 2. Correspondence of the Catholicoi of All Armenians, 3. Activities and the current state of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 4. Correspondence of the Armenian clergymen, 5. Correspondence of Armenian secular figures, 6. Correspondence of foreign secular figures, 7. Articles, 8. Reviews, 9. Accounts and lists. They contain rich material on source studies about the situation of Western Armenians, genocide, refugees, and the diplomatic fate of the Armenian Cause.

The topic under discussion has almost never been the subject of a special study; moreover, it has been neglected. The colossal and valuable materials of “Ararat” about this topic were almost not used by scholars. Its historic turnover will be particularly useful for the full understanding and perception of the subject, the objective settlement of many issues and the provision of relevant information. Undoubtedly, materials printed in “Ararat” magazine are the most important sources for the comprehensive study of the Armenian Genocide and the Armenian Cause.